

1864 – 1917. – М., 1998; *Лантева Л.Е.* Региональное и местное управление в России (вторая половина XIX в.). – М., 1998; *Любичанковский С.В.* Губернское правление в России в системе губернаторской власти в последнее десятилетие существования Российской империи. – Екатеринбург, 2003; *Його ж.* Організація губернаторської влади в європейській частині Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. // Український історичний журнал. – 2007. – № 4; *Шумилов М.М.* Губернская администрация и органы центрального управления России во второй половине XIX в. – Л., 1988; тощо.

8. Див.: Черниговские губернаторы и вице-губернаторы. Биобиблиографический справочник / Сост. Морозова А.В., Полетун Н.М.; предисл., прилож. Морозовой А.В. – Чернигов, 2006.

9. *Хижняков В.М.* Указ соч. – С. 88.

Сергій Міщук

●

ДОСЛІДЖЕННЯ РУКОПИСНИХ КНИГ ТА СТАРОДРУКІВ ЧЕРНІГОВА І НІЖИНА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті висвітлюється розвиток науково-бібліографічного опису рукописних книг та стародруків, методики наукового дослідження текстів книжкових пам'яток Чернігова і Ніжина в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. в контексті розвитку української книгознавчої науки та бібліографії. Висвітлюється науковий внесок відомого літературознавця В.М.Перетца та членів його семінарію російської філології, зокрема, О.С.Грузинського, В.П.Андріанової, С.Ф.Шевченка, Л.Т.Білецького, які працювали під його керівництвом у Ніжині, де зберігалися рідкісні та цінні колекції книжок та рукописів.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. в Україні розгортається науково-реєстраційна діяльність в галузі обліку та камерального опису рукописних книг та стародруків. Відбувається накопичення описового матеріалу, що стає важливою умовою формування науки від практичної стадії до оформлення у самостійну науку. Однак потрібно відзначити, що цей аспект є недостатньо оціненим в історіографії книгознавства.

Книгознавча діяльність українських вчених ХІХ – початку ХХ ст. в галузі збирання та наукового опису книжково-рукописної спадщини стала предметом студіювання сучасних дослідників книги – Я.Ісаєвича, В.Ульяновського, Г.Ковальчук, О.Колосовської, Н.Шалашної, М.Галушко, С.Сохань, Н.Королевич, Н.Черниш та ін. Ці фахівці вивчали як загальнотеоретичні питання, так і внесок в історико-книгознавчу проблематику окремих визначних особистостей, зокрема, М.Максимовича, М.Петрова, В.Перетца, С.Маслова та ін. Дослідження здійснювались і за географічним принципом (так, вивчалися Наддніпрянський та Західний регіони України).

У другій половині ХІХ ст. почалося описування приватних колекцій, церковних книжкових та стародрукованих збірок єпархіальних зібрань, духовних семінарій, монастирських бібліотек в Україні. Ці збірки вивчалися істориками церкви та філологами, істориками літератури і літературознавцями, мовознавцями і діалектологами та іншими дослідниками. Опис рукописної старовини в Наддніпрянській Україні пов'язаний зі створенням церковно-археологічного музею та церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії в 1874 р., де за спеціальною постановою було зібрано книжкові колекції та зібрання з єпархіальних давньохосовищ і церковно-археологічних товариств в інших єпархіях України: Чернігівській, Волинській, Подільській, Харківській, Херсонській.

У другій половині XIX ст. відбувається масштабне колекціонування документів та книжкових пам'яток, відпрацювання методів описування, що досягають свого апогею наприкінці XIX – на початку XX ст. Це добре простежується за виданнями описів рукописів та стародруків. Одночасно з описуванням книг розвивається й дослідження історії друкарень та персоналій першодрукарів.

У Наддніпрянській Україні перші дослідження історії друкарства знаходимо в працях київського митрополита Є.Болховітінова, який зібрав власну велику бібліотеку зі значною кількістю стародруків. Він відомий своїми описами Києво-Печерської лаври, Києво-Софійського собору та Київської єпархії, де висвітлювалися історія створення на початку XVII ст. Є.Плетенецьким лаврської друкарні на тлі загального розвитку слов'янського книгодрукування, починаючи від Ш.Фіоля, Ф.Скорини та І.Федорова [1]. Розглядаючи специфічні особливості лаврських видань, Є.Болховітінов широко залучав архівні документи та критично розглядав їх джерельну значимість.

Подальші дослідження історії друкарства вимагали від учених XIX ст. вдосконалення методів та джерельної бази. Тематику дослідження історії окремих друкарень продовжує О.Лазаревський. Предметом вивчення в його роботах є історія Чернігівської друкарні. Він додає до вже усталеної тематики і методики дослідження новий аспект. О.Лазаревський зазначає: „...як загальні дослідження з цього предмета, так і окремі монографії трактують майже виключно про видання тої чи іншої друкарні й їх авторів; відомостей же про обладнання друкарень, засоби їх існування у нас нема або майже нема” [2, 574-575]. О.Лазаревський вважав, що для повного розуміння історико-книгознавчої думки необхідно пов'язати ідейну діяльність друкарень з усіма аспектами економічного і технічного розвитку, до яких має причетність друкарська праця.

О.Лазаревський публікує документи, дає їм історичну оцінку, узагальнює матеріал, стверджує видатну роль Л.Барановича в заснуванні та діяльності Чернігівської друкарні, а також докладно характеризує її роль в культурі України XVI – початку XVIII ст.

Друга половина XIX ст. на українських, російських та польських територіях стала періодом викристалізування розуміння необхідності проведення „інвентаризації” пам'яток культури, створення *оглядово-облікового* типу каталогів рукописних книг та стародруків (вони мали паралельну назву – „охоронні описи”). В країнах Західної Європи ці процеси почалися у XVIII ст., і наука там уже накопичила певний досвід у цій галузі [3, 15-16]. Однак під час описування слов'янських рукописів та стародруків з'ясувалося, що для отримання достовірних даних необхідне проведення значної додаткової наукової роботи з книгою, зокрема, рукописною, яка вимагала глибоких знань для атрибуції.

Основним методом для рукописних книг був палеографічний, оскільки опис книги зароджувався в надрах літературознавства та мовознавства, однак особливістю цих описів була надзвичайна різноплановість як кількісних характеристик, так і наукових напрямів.

Починаючи з останньої третини XIX ст. у дослідженні рукописних книг поступово виділяються окремі аспекти, що складають необхідне тло комплексного дослідження рукопису: мовознавчий, літературознавчий, джерелознавчий, текстологічний, філігранознавчий та ін. [4, 5-6]. Зацікавлення конкретного вченого відображались на його описах: у першу чергу зверталася увага на детальний аналіз тих характеристик книги, що відповідали його професійно-науковій спеціалізації.

Так, Ф.Титов використав власний досвід історика друкарської справи для написання праці „Типографія Києво-Печерської Лаври” (К., 1918) [5, 21]; у ґрунтовних наукових описах рукописів бібліотеки Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині, складених М.Сперанським, превалував мовознавчий аспект [6]. Він систематично публікував каталоги книжок, що

надходили до книгосховища впродовж 1890-1905 рр.

Перші методики опису та каталоги стародруків і рукописних книг не розроблялися паралельно, і це цілком закономірно, адже рукописна книга є складнішою за атрибутуванням і, відповідно, трудомісткішою для описування. Тому першим посібником, що узагальнював досягнення у галузі опису, був „Очерк славяно-русской библиографии” В.Ундольського, присвячений стародрукованим виданням [7].

У той же час почалося активне вивчення регіональних – волинських, подільських, чернігівських – колекцій рукописних книг та стародруків, зокрема, С.Барановським – історії волинських православних друкарень[8], Т.Беленьким – церковнослужбових книг зі збірки комітету для історико-статистичного опису Подільської єпархії [9]. В 1880 р. М.Лілеєв видав опис рукописів бібліотеки Чернігівської духовної семінарії [10], стислий список рукописів Чернігівського єпархіального давньосховища склав О.Грузинський [11], а проф.Є.Петухов описав деякі рукописи бібліотеки Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині [12].

Серед дослідників української рукописної книги виділяється особистість В.Перетца, який одним з перших запровадив уніфікований археографічний опис рукописної книги та ініціював проведення археографічних експедицій[13]. Вивчення його спадщини в галузі методів опису та дослідження текстів рукописів полегшується тим, що всі звіти з наукових експедицій В.М.Перетца, які стосуються українських книгосховищ, ним опубліковані: експедиції в полтавські, ніжинські, житомирські, катеринославські та київські книгосховища були здійснені впродовж короткого часу – з 1910 по 1917 рр. Основні принципи опису були викладені ним уперше на з'їзді Тверського обласного археологічного товариства у Твері в 1905 р., що було результатом осмислення вченим досвіду другої половини ХІХ ст. у цій галузі, коли повільно відбувався процес переходу від описових до аналітичних методів дослідження книжкової та джерельної спадщини, ставилося питання про обов'язковість елементів опису, методику атрибуції тощо.

Ці методи впроваджувалися В.М.Перетцем у роботу його семінарію з російської філології, спрямованого на підготовку високоосвічених фахівців у галузі опису книжково-рукописної спадщини. Пізніше, у 1927 р., він підбиває підсумки цієї роботи у виданні „Записки Історико-філологічного відділу УАН” [14].

У Київському університеті св. Володимира, де він викладав на історико-філологічному факультеті, В.Перетц залучає до вивчення, описування, порівняльного аналізу та публікації пам'яток студентів. Його учнями були такі видатні в майбутньому вчені, як С. та В. Маслови, М.Гудзій, О.Білецький, І.Огієнко, В.Отроковський, О.Багрій, В.Андріанова, С.Щеглов, Є.Неверова, С.Сушицький, О.Грузинський, С.Шевченко, М.Чистяков, С.Бугославський, С.Гаєвський, М.Драй-Хмара, Б.Ларін, А.Ришков та ін. Усього за 1907-1912 рр. – період професорства В.М.Перетца у Київському університеті св. Володимира - членами семінарію були 68 студентів, які працювали в галузі методології та історії літературознавства, історії мови, народної творчості, історії слов'янських і західноєвропейських літератур, нової російської та української літератури [15, 216-217].

Діяльність семінарію російської філології слід розглядати у контексті попередніх науково-методичних розробок В.М.Перетца як історика російської словесності. Вперше він підсумовує методи опису рукописних книг на запропонований узагальнений опис рукописів на початку ХХ ст. – у 1905 р. на засіданні Тверського обласного археологічного товариства, де спробує встановити методику археографічного опису рукопису [16, 1-10].

Сам В.М.Перетц виховав плеяду талановитих українських істориків книги та дослідників стародрукованої спадщини, які проходили через його студентський

семінарії у галузі давньоруської літератури та археографічні експедиції у книгосховищах різних єпархіальних та церковних товариств, де вони описували рукописні книги та стародруки [17]. Ним та його студентами було організовано низку експедицій для розшуків літературних пам'яток та опису рукописів і стародруків у Санкт-Петербурзі, Москві, Вільно, у різних губерніях України, а також у Києві.

Московські та петербурзькі поїздки членів семінарії мали на меті ознайомлення з першоджерелами та наукове спілкування з колегами – В.М.Перетц та його стипендіанти виступали з доповідями. Найбільше значення для України мають експедиції, які були проведені на етнічних українських територіях: друга – у Полтавську та Катеринославську губернії (1-9 червня 1910 р.); третя – у Житомир (21-26 жовтня 1910 р.); сьома – в Ніжин (18-20 лютого 1914 р.); дев'ята – до Києва, у Києво-Видубицький монастир (30 травня-10 червня 1915 р.) [18]. Необхідно відзначити також його поїздки влітку 1907 та 1912 рр. у Краків та Львів [19], де він, зокрема, вивчав відомі рукописи і зібрання Оссолінських та Народного Дому, описані раніше І.Свенціцьким.

Експедиція семінарії російської філології до Ніжина проходила в лютому 1914 р. На той час рукописний відділ бібліотеки інституту складався зі 180 рукописів XIV – XIX ст., формувався переважно з пожертвувань, а також за рахунок придбання колекцій професорів С.П.Шевирьова, Ф.Ричля, В.В.Качановського та самим професором М.М.Сперанським.

На спеціальному засіданні Історико-філологічного товариства кожен з учасників семінарії зробив доповідь на тему власних студій у книгосховища Історико-філологічного інституту князя Безбородька, про окремі пам'ятки, їх походження, побутування у списках, редакції списків, методи їх дослідження, зміст. Ці доповіді продемонстрували розвиток критичного методу в археографії та текстології пам'ятки [20]. Проф. В.М.Перетц займався вивченням та описом списків „Життя тверського князя Михайла Ярославича” XVII ст. Цей метод полягає в докладній розповіді про зміст рукопису та його різночитання в різних списках, супроводжується цитуванням та судженнями про послідовність розділів тощо. Іншою пам'яткою, досить цікавою, на думку В.М.Перетца, було Никомедійське Євангеліє у списку XVIII ст. із повним перекладом „Повести про рождение Пилата Понтийского и о житии его и о смерти пагубной” [21].

О.С.Грузинський вивчав такі пам'ятки, як „Буквица” – підручник із московського скоропису XVII ст. із бібліотеки Шевирьова, видані проф.Є.В.Петуховим. Його увагу привернув також збірник поезій XVII ст.; спеціально розглянув та описав „Житіє Олексія, людини Божої” у південно-слов'янському збірнику XIV ст., який надійшов після смерті проф. В.В. Качановського. Ця пам'ятка опублікована латинською, грецькою, слов'янськими мовами, відома в багатьох списках християнської традиції, привертала увагу багатьох дослідників, у тому числі західних, зокрема, активно вивчалася французькою школою літературознавців. В.М.Перетц розглянув історіографію, списки; навів різночитання з грецьким текстом; подав початок та кінець рукопису, показав, що у сербській традиції є вже істотні зміни тексту, а також повністю опублікував цю пам'ятку [22].

С.Ф.Шевченко розглядав рукописи, де містився твір „Велике Зерцало” та „Сказание о двенадцати п'ятницах” [23]. В.П.Адріанова, яка вже була магістранткою, досліджувала окремі пам'ятки – „Хождение в Иерусалим Варлаама Леницкого”, виданого арх. Леонідом за рукописом Московського публічного музею, та „Піітику” XVIII ст. [24]. Л.Т.Білецький займався народними творами XIX ст., зокрема заговорами [25].

У 1914 р. В.М.Перетц перейшов на службу до Санкт-Петербурга і проводив вже

експедиції київських та Санкт-Петербурзьких студентів і магістрантів. Він виховав плеяду талановитих істориків книги та дослідників стародрукованої спадщини. Усі учасники семінарію В.М.Перетца продовжували активне наукове життя і надалі, працювали доцентами та здобували професорське звання в університетах, хоча доля цих вчених після революції склалася по-різному. Деякі з його учнів продовжували опис рукописних книг та стародруків в Україні і надалі. Після смерті В.М.Перетца його діяльність у галузі текстологічного вивчення пам'яток продовжила В.П.Адріанова-Перетц, відомим літературознавцем став О.С.Грузинський.

Підбиваючи підсумки, варто відзначити другу половину XIX – початку XX ст. як практичну стадію зародження історичного книгознавства, що виникає у надрах мовознавства, літературознавства та історичних досліджень і поєднує у собі всі аспекти науки про книгу: бібліографо-археографічний аспект (опис рукописних книг та стародруків), бібліотекознавчий (формування фондів колекцій та зібрань), історико-видавничий (вивчення історії друку та друкарень) тощо. Друга половина XIX – початок XX ст. – дуже важлива стадія в осмисленні загальних методологічних підходів до такої складової книгознавства, як історія книги. Це був період внеску в наукову бібліографію та книгознавство в цілому.

Джерела та література:

1. *Болховитинов, Евгений, митрополит.* Описание Киево-Печерской Лавры с присовокуплением разных грамот и выписок. Объясняющих оное, также планов Лавры и обеих пещер. – К., 1826. – 191 с.; *Він же.* Описание Киево-Софийского собора и Киевской епархии с присовокуплением разных грамот и выписок. – К., 291, 272+8с.
2. *Лазаревский А.* К истории Черниговской типографии, Письмо черниговского архиепископа Антония Стаховского к гетьману Скоропадскому 1720 г. // Киевская старина. – 1886. - №7. – С.574-575.
3. *Ісаєвич Я.* Українське книговидання. Витоки. Розвиток. Проблеми. – Л., 2002. – С.15-16.
4. *Іванова О.А.* Рукописна книга XVI ст.. в Україні. Основні засади кодикологічного опису: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2003. – С.5-6.
5. *Ісаєвич Я.* Вказ. праця. – С.21.
6. [*Сперанский М.*]. Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине / Составлено под. ред. М.Спеанского. – М., 1900; Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине (Окончание) / Составлено под. ред. М.Сперанского. – М., 1901; Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. Приобретения 1901-1903 гг. / Описание составлено М.Сперанским. – Нежин, 1903; Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. Приобретения 1901-1905 гг. / описание составлено М.Сперанским. – Нежин, 1905.
7. *Ундольский В.М.* Очерк славянорусской библиографии. – М., 1871. – Вып.1.
8. *Барановский С.* Краткие исторические сведения о бывших на Волыни православных типографиях // Волинские епархиальные ведомости. – 1877. - №18. – С.763-787.
9. *Беленький Т.И.* Опись церковно-богослужебных книг, принадлежавших комитету для историко-статистического описания Подольской епархии. – Каменец-Подольский, 1876.
10. *Лилеев М.И.* Описание рукописей, хранящихся в библиотеке Черниговской духовной семинарии. – СПб., 1880.
11. *Грузинский А.С.* Краткое описание рукописей Черниговского епархиального древлехранилища. – IP НБУВ, ф.329, №99.
12. *Петухов Е.В.* Заметки о некоторых рукописях, хранящихся в библиотеке Историко-филологического института князя Безбородко. – К., 1885.
13. *Дубровіна Л.А.* Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. – К., 1992. – С.55-62; *Перетц В.М.* К вопросу о рациональном описании древних рукописей // Тр. Тверского Обласного Археол. съезда. – Тверь, 1905. – С.1-10. – Отт.
14. *Перетц В.М.* До питання про опис рукописів, що переходять у київських книгарнях / Зап. Іст.-філол. Відділу УАН. – К., 1927. – Кн.12.
15. *Ляхоцький В.П.* Тільки книжка принесе волю українському народові... – К., 2000. – С.216-217.
16. *Перетц В.М.* К вопросу о рациональном описании древних рукописей... - С.1-10.
17. *Перетц В.М.* Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир 21-26 октября 1910 года. – К., 1911.

18. *Перетц В.М.* Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир 21-26 октября 1910 года. – К., 1911; Він же. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Полтаву и Екатеринбург 1-10 июня 1910 года. – К., 1910; Він же. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Киев 30 мая -10 июня 1915 года. С приложением описания древних рукописей и старопечатных книг Киево-Выдубицкого монастыря. – К., 1916;

19. *Перетц В.М.* Отчет о занятиях во время заграничной командировки летом 1907 г. – К., 1907; Він же. Отчет о занятиях во время заграничной командировки летом 1912 г. – К., 1913.

20. *Перетц В.М.* Отчет об экскурсии русской филологии в Нежин 18-20 февраля 1914 г. – К., 1914. – 86 с.

21. Там же. – С.12-20.

22. Там же. – С.28-38.

23. Там же. – С.39-48.

24. Там же. – С.49-52, 53-73.

25. Там же. – С.74-79.

Валентин Панченко

НАУКОВА СПАДЩИНА І.П. БІЛОКОНСЬКОГО (1855 – 1931)

Наділений талантом публіциста і письменника Іван Петрович Білоконський після арешту в 1879 р. і заслання до Сибіру у 1886 р. прибув на постійне поселення в Орел, а потім до Курська під нагляд жандармів. Не маючи змоги займатися творчою працею в Україні, він змушений був перебиватися повсякденними заробітками у земствах російських губерній. Як високоосвічена і прогресивно мисляча людина Іван Петрович, потрапивши до “третього елементу” земства, розпочав свою діяльність зі скромної посади статистика Орловського губернського земства і пройшов шлях до завідувача статистичного бюро Курського, а потім і секретаря Харківського губернських земств. За цей час він підготував і опублікував низку наукових праць, присвячених земству, народній освіті, конституції, демократичним свободам, установчим зборам і поваленню самодержавства [1-10]. Серед них монографії і наукові трактати, брошури та історичні огляди, нариси і статті – далеко не повне узагальнення науково-публіцистичної спадщини І.П. Білоконського.

Звідавши у молоді роки тяжкої долі сільського вчителя (свого часу як людина дворянського походження, котра не мала приватної власності, змушений був працюю заробляти собі на життя), він особливу увагу приділяв земській початковій освіті. Заслуговує на увагу монографія І.П. Білоконського “Народное начальное образование в Курской губернии”, в якій розкривається методика і методологія статистичної діяльності [8, 487с.].

Книга підготовлена на основі земських джерел, які склалися із двох груп: першої - матеріалів земських управ про стан початкової народної освіти з 1864 по 1895 рр., і другої - даних земських матеріалів для характеристики початкової земської освіти на основі відповідей 1265 сільських учителів на розіслані їм анкети.

Монографія обсягом понад 360 сторінок складається із 16 глав, кожна з яких глибоко аргументована джерельною базою, додатками, схемами і графіками. У першій главі “Начальная школа в доземский период” мова йде про те, що народна, загальнодоступна освіта з'явилася в Європі на початку XIX ст. спочатку в Пруссії, а потім у Франції та Англії. “До того часу цивілізація зупинялася на вищих і середніх прошарках суспільства; процвітали університети, гімназії, технічні і спеціальні

---

*До “третього елементу” належали сужбовці, найняті земством для виконання певного виду роботи. До “першого елементу” відносилися гласні, а до “другого елементу” - службовці земської управи.